

Висновки. Актуальність відродження, стабілізації та подальшого розвитку садівництва АР Крим, як однієї з провідних галузей регіону, зумовлено потребою повного забезпечення внутрішнього ринку плодючою продукцією та найповнішого використання експортного потенціалу галузі. Крім того, на сучасному етапі потрібна термінова реструктуризація сільськогосподарських виробників, у плані якої аграрна політика повинна виходити не з руйнування організаційних форм великого плодючого виробництва.

Джерела та література:

1. Гуторова О. О. Стан і проблеми розвитку садівництва в Харківській області / О. О. Гуторова // Вісник ХДАУ. Серія : Економіка АПК і природокористування. – 1999. – № 5. – С. 395-399.
2. Мармуль Л. О. Державне регулювання та фінансово-економічне забезпечення розвитку садівництва та виноградарства / Л. О. Мармуль, С. В. Коваль // Бізнес-навігатор : наук.о-виробн. журнал. – Херсон : Міжнар. ун-т бізнесу і права, 2006. – № 10. – С. 82-90.
3. Панасенко Г. В. Науково-консультаційне обслуговування садівництва / Г. В. Панасенко // Інформаційні ресурси та їх використання в агропромисловому виробництві : зб. наук. праць. – К. : Ін-т аграрної економіки, 1999. – С. 90-91.
4. Рульєв В. А. Моделювання економічних процесів у галузі садівництва / В. А. Рульєв, О. В. Кравець // Науковий вісник Національного аграрного університету. – 2001. – Вип. 35. – С. 146-150.

Куніцин С.В.

УДК 338.477

ПРИНЦИПИ ТА ЗАКОНОМІРНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ІНТЕГРАЦІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ПІДПРИЄМСТВ ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНОГО КЛАСТЕРУ

В останні роки досить чисельна кількість дослідників [10, 15, 19] звернула увагу на проблему поширення кластерних ініціатив в досить різноманітних сферах економіки, залишаючи при цьому неоднозначність у розумінні як категорії "кластер" чи "кластеризація підприємств", так і у визначенні змісту поняття "розвиток кластеру". Водночас слід звернути увагу на поширеність розробок [9, 16] щодо розвитку підприємств туристично-рекреаційної сфери (ПТРС) та професійних учасників туристичного ринку (ПУТР) саме на засадах забезпечення їх взаємодії в межах певного туристично-рекреаційного кластеру (ТРК). Нажаль в більшості випадків учені-економісти наводять лише емпіричні описи особливостей діяльності ПТРС чи ПУТР в межах певного кластерного утворення, залишаючи при цьому поза увагою принципи й закономірності організації кластерної взаємодії суб'єктів господарювання. Наявний же досить широкий пласт досліджень принципів організації управління будь-яким суб'єктом господарювання [3, 7], навіть інтегрованими, як правило не враховує особливості присутності таких суб'єктів в кластері (не кажучи вже про особливості туристично-рекреаційного кластеру та наявність обмежень доступу до туристично-рекреаційних ресурсів, які саме й визначають межі ТРК).

Метою статті є визначення системи принципів та закономірностей організації кластерної взаємодії виробників туристичного продукту, орієнтованої на розвиток передумов керованого поширення внутрішніх інтеграційних процесів представників туристично-рекреаційного кластеру.

Розкриваючи мету статті наголосимо на її інтеграції з іншими розробками автора [3, 6] в яких розкривається теоретико-методологічний базис управління розвитком підприємств туристично-рекреаційного кластеру. Пропонована система принципів й закономірностей визначається як елемент даного теоретико-методологічного базису. Наголосимо, що розроблена система принципів забезпечує реалізацію авторської гіпотези [3] про необхідність створення передумов керованого поширення внутрішніх інтеграційних процесів представників туристично-рекреаційного кластеру, заснованих на засадах багаторівневої вертикальної й горизонтальної інтеграції, представленої у територіальному та міжрегіональному аспектах, та орієнтованих на підвищення якості туристичного продукту при обмеженнях сталого рекреаційно-туристичного природокористування.

Основу формованого методологічного базису становить пропозиція формування організаційного механізму управління розвитком туристично-рекреаційного кластеру (ОМУРТРЕК), орієнтованого на утворення в межах кластеру мереж діяльності щодо створення туристичного продукту та регламентування їх взаємодії за для підвищення загального рівня конкурентоспроможності кластеру в цілому. В загальному випадку дія ОМУРТРЕК зводиться до утворення в межах кластеру певної архітектури сервісів щодо надання туристичного продукту. При цьому ОМУРТРЕК забезпечує узгодження можливостей окремих ПТРС та ПУТР з урахуванням обмежень за видами туристично-рекреаційних ресурсів.

Далі розглянемо систему принципів (конкретно орієнтованих норм, правил й рекомендацій [7, с. 39]), які забезпечують соорганізацію учасників туристично-рекреаційного кластеру та дозволяють чітко визначити консолідовані цілі, повноваження, розподіл відповідальності та об'єкти для мереж діяльності. При цьому автор враховує загальноприйнятий розподіл принципів на загальні й специфічні (конкретні). Отже, організовуючи інтеграційну взаємодію ПТРС та ПУТР слід спиратися на такі загальноекономічні принципи як принципи системності, відповідності ринковим вимогам, комплексності, пріоритету цілей, ієрархічності, універсальності, ритмічності, спеціалізації й кооперації, паралельності й послідовності, зворотного зв'язку, оперативності, гнучкості, єдності стратегії й тактики, моніторингу та активізації,

випереджального розвитку, поєднання централізації й децентралізації, паритетності прав, обов'язків та відповідальності, акумуляції й використання досвіду, маневру навантаженням і ресурсами тощо. Означений перелік принципів лише констатує наявність досить детально представлених у літературі принципів, які визначатимуть діяльність ОМУРТРЕК щодо розвитку ТРК. Значна кількість згадувань на них дозволяє перейти до розгляду специфічних принципів, без наведення деталізованих теоретичних викладень.

Розгляд специфічних принципів організації взаємодії ППРС та ПУТР здійснено в розрізі стадій життєвого циклу кластеру. На ставлячи за мету статті дослідження таких стадій приймемо за основу такі підходи: О.А. Біякова [1] щодо зведення життєвого циклу економічного простору до стадій "формування – розвиток – рецесія – депресія"; Т. Хугучі [9] щодо представлення життєвого циклу інтеграційної взаємодії стадіями "створення – еволюція – робочий процес – метаморфози чи розпуск" або стадіями "ініціювання створення – організація взаємодії – щоденна активність – розпуск чи розвиток"; сервісно-орієнтованої парадигми підходу [17, 18] до структурування акту взаємодії "передконтрактна стадія – досягнення контролю над ресурсами – функціонування – вивчення закономірностей та придбаних властивостей"; Європейського союзу [8] щодо розгляду плинного процесу концентрації підприємств в межах кластеру "картелізація – процеси проникнення капіталу – вихід дрібних фірм – тимчасова монополізація".

Оскільки кожен з наведених підходів [1, 8, 9, 17, 18] виділяє чотири стадії життєвого циклу, автором у табл. 1 здійснено розподіл складових формованої системи принципів в розрізі означених стадій. При цьому передбачено виділення рівнів архітектурного представлення кластерної взаємодії. Таке співвіднесення рівнів та стадій кластерної взаємодії дає змогу детально охарактеризувати відібрані принципи. Відразу наголосимо, що обираючи назву принципів в більшості випадків автор звертався до вже наявних розробок. Проте майже у кожному випадку було змінено, уточнено чи розширене змістовне наповнення даного принципу по відношенню до його використання в межах ТРК та ОМУРТРЕК.

Інше зауваження стосується часу та напрямку дії кожного з наведених у табл. 1 принципів. Віднесення принципу до певного сегмента поданої у табл. 1 матриці є досить умовним, оскільки дія закладених у принцип норм впливатиме на діяльність кластерного утворення та його учасників увесь час, але здобуває максимального прояву саме в указаний у табл. 1 проміжок часу для визначеного рівня ієрархії принципів та стадії життєвого циклу ТРК.

Таблиця 1. Система принципів організації інтеграційної взаємодії професійних учасників туристичного ринку.

Рівень архітектурної проєкції кластеру	Стадії життєвого циклу розвитку кластерної взаємодії			
	Виникнення кластеру (1)	Розвиток кластеру (2)	Зрілий кластер (3)	Трансформація (4)
Рівень архітектурної проєкції кластеру	Агломерація ППРС й ПУТР та початок переговорного процесу щодо інституціонального проєктування полів взаємодії	вироблення інституціональних правил доступу та використання туристично-рекреаційних ресурсів	життєдіяльність як сполучення процесів функціонування та еволюційного розвитку учасників кластерного утворення	трансформація параметрів кластерної взаємодії та перегляд складу й кількості мереж діяльності з створення турпродукту
ТРК в цілому (А)	Добровільності, цілісності, змагальності. Соціального партнерства. Оптимізації рівнів спеціалізації й універсалізації. Компліментарності систем діяльності учасників ТРК. Випереджаючого розвитку. Об'єднання складних структур	Обережності. Опціонального реконфігурування мереж діяльності. Кумулятивного характеру розвитку. Кумулятивного характеру розвитку. Зростаючої віддачі. Аутсорсінгової організації. Вузкої спеціалізації. Віртуалізації	Рекурсивності. Накопичення привабливості полів взаємодії. Ускладнення системи в процесі розвитку. Індикативного втручання держави в діяльність ППРС. Взаємодоповнюваності систем діяльності. Компенсаційності сокооперації	Мінімізації витрат на розкриття потенціалу ТРК. Зростання привабливості кластеру. Збалансованості процесів трансформацій й стабілізації. Наступності цілей. Каскадування факторів успіху. Підтримки сталості природокористування
ОМУРТРЕК (В)	Наявності суб'єкта інтегратора (провідної ланки). Підтримки органами регіональної влади. Рівномірної зацікавленості учасників кластеру. Об'єктивності. Створення умов для виникнення синергії коопераційних зв'язків.	Симетрії природів. Відносної цінності. Подолання інформаційної асиметрії. Підтримки динамічної стійкої нерівноваги. Ортогонального урівноваження реакцій учасників кластеру. Постійного цільового адаптування. Обмеженої самостійності	Симетрії природів. Забезпечення інформаційної прозорості й відкритості. Рефлексивного регулювання за позитивними зворотними зв'язками. Гармонізації систем діяльності. Консолідації інтересів. Розподілу відповідальності	Реплікаційного самовідтворення. Консолідованої оцінки параметрів організації. Інституціонального перепроєктування полів взаємодії. Локальної непередбачуваності. Гарантування вигід від кластерно-інтеграційної взаємодії
ППРС та ПУТР (С)	Добровільності. Вільного вибору напрямків розвитку. Об'єктивності. Опціонального входження (залучення) до мереж діяльності. Пошуку партнерів з компліментарними компетентностями. Локальної непередбачуваності	Оптимізації рівнів спеціалізації й універсалізації. Локальної організованості. Вільного контракування й свободи підприємницької активності. Волі вибору партнерів. Окупності. Гарантованості позитивного результату. Акторності	Підпорядкованості правилам кластерної взаємодії. Орієнтованості на максимізацію консолідованого результату. Оптимізації кооперування та спеціалізації. Консолідованого акумулювання знань й досвіду. Підпорядкування більшості	Активного подолання структурної інертності. Локальної непередбачуваності. Перехресного залучення до мереж діяльності. Резервування ресурсів розвитку. Розширення інституційних можливостей. Учасі у процесі інституціоналізації

Характеристику табл. 1 почнемо з принципів, які регламентують особливості виникнення кластеру на вищому рівні визначеної автором ієрархії. Так, оскільки розвиток ТРК вимагає досягнення високого рівня узгодженості між залученими до кластерних ініціатив суб'єктів, доречним є встановлення принципу цілісності. Цілісність при цьому має розповсюджуватися на вертикально та горизонтально побудовані відносини між учасниками кластерної інтеграційної взаємодії. Цілісність, в свою чергу, розкривається не

лише через визначення ланцюгів (мереж діяльності) з ППРС, які формують туристичний продукт. Цілісність має досягатися й на інституціональному рівні, коли відбувається узгодження прагнень й уподобань різних учасників ТРК. Процес досягнення такого узгодження відбуватиметься під дією принципу соціального партнерства, який в свою чергу транслюється на рівень ОМУРТРЕК (в сегмент В1) у вигляді принципу колегіальності керівництва (визначається через наявність складно структурованого суб'єкта реалізації управлінського впливу в межах ОМУРТРЕК).

Разом з тим, досягнення означеної цілісності та колегіальності керівництва повинно відбуватися одночасно з залученням найбільш ефективних ППРС до ТРК. Так, оскільки доступ до туристично-рекреаційних ресурсів (ТРР) мають отримувати лише ті суб'єкти, що зможуть максимізувати розкриття потенціалу ТРР, то доречним становиться введення принципу змагальності (цей принцип регламентує залучення до ТРК лише тих ППРС та ПУТР, які максимізують конкурентні переваги кластеру в цілому).

"Змагальна" основа утворення ТРК реалізується у всіх елементах означеної у табл. 1 просторово-динамічної моделі розвитку кластеру. Так, підтримуючи В.С. Алексєєвського [1, с. 24] наголосимо, що розвиток ТРК (перехід до сегменту А2 в табл. 1) має відбуватися за рахунок постійного нарощування досягнутого рівня розкриття потенціалу ТРР, але при цьому має спрацьовувати принцип обережності, який вимагає введення умови неприпустимості втрати досягнутого рівня розвитку потенціалу ТРР. На рівні ж зрілого кластеру (сегмент А3) відбуватиметься циклічний рекурсивний перегляд внеску окремих ППРС та ПУТР у параметри утворюваного туристичного продукту. Така циклічна реалізація змагальності декларується принципом рекурсивності, який далі має підкріплюватися принципом мінімізації витрат на розкриття потенціалу туристично-рекреаційних ресурсів кластеру та підтримку кластерно-інтеграційної взаємодії. При цьому означена взаємодія має будуватися на добровільній основі (принцип добровільності та принцип рівномірної зацікавленості учасників кластеру).

Відзначимо, що хоча принцип добровільності щодо залучення ППРС до кластеру реалізується відразу на верхньому та нижньому рівні поданої у табл. 1 ієрархії (сегменти А1 та С1), змістовне наповнення для нього буде відмінним. Так, ПУТР чи ППРС (сегмент С1) прагне залучитися до ТРК лише за умови наявності певної вигоди від співробітництва з ОМУРТРЕК. З іншого боку, на рівні кластеру слід передбачити такі інституціональні норми й правила, які стимулюватимуть прагнення добровільного входження суб'єктів господарювання до кластеру. Разом з тим, не можна нівелювати вплив параметрів концепції "економічної влади", коли ППРС входять до кластеру через владне пригнічення іншими учасниками, чи через прагнення налагодження коопераційних зв'язків з суб'єктом господарювання, який забезпечить збільшення часу присутності на ринку. Такий прояв владних відносин проявляється через принцип наявності суб'єкта інтегратора (принцип провідної ланки), реалізований в сегменті В1 з табл. 1. Даний принцип передбачає, що початок процесів кластеризації можливий навколо певного суб'єкта господарювання (або мережі таких суб'єктів), який стає лідером (інтенсивний розвиток ТРК) або який отримує ексклюзивний доступ до ТРР (екстенсивний розвиток ТРК).

Приймаючи принцип провідної ланки слід розглянути його в динамічному аспекті (транслювати на сегменти В2 та В3), коли визначення орієнтирів розвитку кластеру реалізується через балансування параметрів розвитку окремих ППРС та ПУТР. Таке балансування базується на принципі симетрії приростів (введений Ю.І. Русіновим [10, с. 240-244]) коли якісні, кількісні та структурні трансформації параметрів життєдіяльності ТРК в цілому торкаються відповідних систем діяльності окремих учасників кластерної взаємодії. У разі ж неможливості проведення бажаних трансформацій певним ППРС передбачається вилучення його з утворених в межах кластеру мереж діяльності зі створення туристичного продукту. На кінцевій стадії життєвого циклу кластеру (сегмент В4) даний принцип замінюється принципом реплікаційного самовідтворення. Даний принцип, якщо врахувати розробки К. Бурмана [3] передбачає введення до ОМУРТРЕК умови здатності до рекурсивності й повторювальності при формуванні мереж діяльності (при цьому повторювальність передбачає цілеспрямоване поліпшення утворюваного туристичного продукту та підвищення рівня розкриття потенціалу туристично-рекреаційних ресурсів при кожному новому переформатуванні мереж діяльності).

Початок виникнення кластерів на рівні ОМУРТРЕК (сегмент В1) має відбуватися під впливом дії принципу підтримки органами регіональної влади (наявність державної підтримки дозволяє не лише визначити консолідований вектор розкриття потенціалу ТРК, а й організувати дію ОМУРТРЕК як окремого економічного суб'єкта). При цьому регіональна влада може виступати і як ініціатор старту кластерних ініціатив, і як орган контролю виконання вироблених в кластері норм й правил взаємодії. Одночасно слід враховувати ступінь сприйняття таких правил залученими до кластеру ППРС та ПУТР. Так, якщо підтримати М.В. Самосудова [12, с. 39] щодо застосовності правил кластерної взаємодії лише у разі їх сприйняття більшістю учасників кластеру, то доречним стає введення принципу вільного вибору напрямів розвитку. Даний принцип, корелюючи з принципом добровільності, визначає самостійність будь-якого ППРС щодо вибору напрямків витрачання власних ресурсів й компетенцій. У той же час, декларування певним ППРС підтримки кластерних ініціатив вимагає підтримки так званої "влади більшості", що також можна визначити як принцип дії ОМУРТРЕК (передбачається, що перевагу у визначенні правил й норм використання ТРР суб'єкт ОМУРТРЕК віддаватиме консолідованими прагненнями більшості ППРС).

Реалізація означених принципів сприяє руху ТРК вздовж кривої життєвого циклу, що в решті решт актуалізує орієнтування на принципи сегменту А4, поданої у табл. 1 матриці. Тут відзначимо принцип зростання привабливості кластеру (накопичення привабливості полів взаємодії). Даний принцип непрямо

пов'язаний з ефектом масштабу виробництва. Він говорить, що збільшення кількості ПТРС та ПУТР в ТРК утворює більше можливостей для максимізації розкриття потенціалу наявних у кластері ТРР. Переш за все це відбувається через утворення більш якісних та компліментарних мереж діяльності, що продукують туристичний продукт (якість зростає через залучення більш ефективно функціонуючих ПУТР та ПТРС, для яких стимулом залучення стає зростання привабливості ТРК). Даний принцип в свою чергу повинен урівноважуватися принципом об'єктивності, дія якого вимагатиме, як від ПТРСУ, так і від ОМУРТРЕК врахування об'єктивно існуючих тенденцій й законів при визначенні траєкторії розвитку чи складу учасників ТРК.

Формуючи склад учасників кластеру слід забезпечити можливість задоволення найбільш широкого спектру вимог споживачів до туристичного продукту. Разом з тим на рівні окремих ПТРС бажано додержуватися певної спеціалізації, що має міститися в рамках конкурентних переваг та факторів успіху певного економічного суб'єкта (як окремого ПТРС, так і мережі діяльності в цілому). Відповідно доречним є введення принципу оптимізації рівнів спеціалізації й універсалізації. Він з одного боку забезпечить диференціацію туристичного продукту, а з іншого – залишить конкурентні переваги від цільового спрямування компетентностей окремого ПТРС чи ПУТР. Відразу слід наголосити на неможливості одночасного та остаточного визначення кінцевого переліку ПТРС та ПУТР у складі ТРК. Отже дія означеного принципу оптимізації рівнів має проявлятися рекурсивній основі та в рамках концепції реальних опціонів. Для цього введено принцип опціонного реконфігурування (входження до) мереж діяльності. Опціонний підхід вводить до ОМУРТРЕК механізм відстрочення прийняття рішень щодо використання можливостей окремих ПТРС, що значно підвищує гнучкість ТРК.

Обираючи форму й вид опціонів та формуючи мережі діяльності зі створення туристичного продукту слід використовувати принцип компліментарності систем діяльності ПТРС. Він передбачає, що до означених мереж мають входити ПТРС, які не лише в змозі співпрацювати один з одним у відносинах партнерства, але й відповідають один одному за рівнями розвитку. Даний принцип реалізовано на рівні кластера в цілому (сегмент А1 табл. 1). Разом з тим він може транслюватися на підлеглих рівні управлінської ієрархії. На рівні ОМУРТРЕМ (сегмент В1) він визначатиметься як принцип створення умов для виникнення синергії коопераційних зв'язків; а на рівні ПТРС – як принцип пошуку партнерів з компліментарними компетентностями.

Якщо розглянути особливості формування та використання безпосередньо ОМУРТРЕК, то варто відзначити введення ряду принципів, орієнтованих на забезпечення узгодженої цільової орієнтації окремих учасників кластеру та утворених в межах кластеру мереж діяльності. Дані принципи, як видно з табл. 1 орієнтують ОМУРТРЕК на звуження зони компромісів між ПТРС в контексті розкриття потенціалу ТРР та підвищення рівня глобальної конкурентоспроможності ТРК в цілому. При цьому передбачається наявність так званої локальної організованості ПТРС, коли кожен суб'єкт має власний вектор цілей, певним чином узгоджений з напрямками розвитку кластеру але який може змінюватися ірраціональним чи опортуністичним образом за власним бажанням економічного суб'єкта.

З точки зору регулювання життєдіяльності (функціонування та розвитку у взаємодії з рештою суб'єктів господарювання в межах інституціонально визначених норм й правил) безпосередньо учасників ТРК, в табл. 1 також введено ряд принципів. Їх особливістю є те, що ці принципи розкривають кібернетичний підхід до регулювання діяльності, але орієнтовані на поширення позитивних, а не від'ємних зворотних зв'язків у контурі управління в ОМУРТРЕК. На думку автора, лише позитивні зв'язки дозволять забезпечити збільшення потенціалу ТРР.

Розглянувши більшість з принципів організації стійкої інтеграційної взаємодії професійних учасників туристичного ринку наголосимо на необхідності такого ж деталізованого за стадіями життєвого циклу та рівнями архітектурного представлення ТРК розгляду законів та закономірностей (устояних управлінських тенденцій [7, с. 34]) організації управління життєдіяльності кластеру. В агрегованому вигляді такі закономірності наведені у табл. 2. Наголосимо, що дані закономірності відносяться до організації взаємодії ПТРС щодо продукування туристичного продукту. Безпосередньо ж життєдіяльність окремих ПТРС базується на інших законах й закономірностях, таких як закони природокористування М.Ф. Реймерса [10] ("вичерпання ресурсів", "зниження потенціалу ТРР" тощо).

Таблиця 2. Закономірності організації управління життєдіяльністю ТРК.

Рівень архітектури	Стадії життєвого циклу розвитку кластерної взаємодії			
	Виникнення (1)	Розвиток (2)	Зрілість (3)	Трансформація (4)
ТРК в цілому (А)	Зростаючої віддачі. Системної складності. Конгломеративності	Системної складності. Конгломеративності. Інфраструктурної підтримки	Конгломеративності. Акумулявання знань. Револуційності змін	Зростаючої віддачі. Онтогенезу. Ітерації. Інформованості й упорядкування
ОМУР ТРЕК (В)	Взаємодії інтересів ПТРС. Незалежності інтересів та прагнень ПУТР. Інституціоналізації полів	Компліментарного самозбереження. Соціальної спрямованості дії ОМУРТРЕК	Компліментарного (узгодженого) самозбереження. Позитивних зворотних зв'язків	Нерівномірності розкриття потенціалу учасників ТРК. Незмінності інваріантів
ПТРС та ПУТР (С)	Кооперування ресурсних можливостей. Інноваційності систем діяльності ПТРС	Консолідацій й цільової орієнтації діяльності. Усвідомлення напрямів сокооперування	Пропорційності та композиції. Оптимальної централізації. Інформаційної відкритості	Інноваційності систем діяльності. Подолання активної інертності. Онтогенезу

Таким чином, в статті обґрунтовано систему принципів та закономірностей організації та управління взаємодією виробників туристичного продукту, які співпрацюють на засадах багаторівневої вертикальної й горизонтальної інтеграції в рамках певного кластеру та для яких регламентується доступ до туристично-рекреаційних ресурсів. Разом з тим, потребує проведення подальших досліджень розкриття особливостей реалізації означених принципів й закономірностей в роботі конкретного туристично-рекреаційного кластеру.

Джерела та література:

1. Алексеевский В. С. Синергетика менеджмента устойчивого развития : монография / В. С. Алексеевский. – Калуга : Манускрипт, 2006. – 328 с.
2. Бияков О. А. Экономическое пространство региона: процессный подход / О. А. Бияков. – Кемерово : Кузбассвузиздат, 2004. – 244 с.
3. Бурман К. Нематериальные организационные способности как компонент стоимости предприятия / К. Бурман // Проблемы теории и практики управления. – 2003. – № 3.
4. О'Шонесси Дж. Принципы организации управления фирмой / Дж. О'Шонесси; [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1979. – 420 с.
5. Куніцин С. В. Концепція управління розвитком туристично-рекреаційного кластеру / С. В. Куніцин // Культура народів Причорномор'я. – 2010. – № 196. – С. 133-139.
6. Куніцин С. В. Кластерні об'єднання професійних учасників туристичного ринку в умовах глобалізації ринкового середовища / С. В. Куніцин // Управління розвитком. – 2011. – № 22 (119). – С. 116-118.
7. Пилипенко А. А. Менеджмент / А. А. Пилипенко, С. М. Пилипенко, І. П. Отенко. – Х. : Видавничий Дім "ІНЖЕК", 2005. – 456 с.
8. Посібник з кластерного розвитку. – К. : Консорціум GFA, 2006. – 38 с.
9. Пятинкин С. Ф. Развитие кластеров: сущность, актуальные подходы, зарубежный опыт / С. Ф. Пятинкин, Т. П. Бікова. – Минск : Тесей, 2008. – 72 с.
10. Реймерс Н. Ф. Особо охраняемые природные территории / Н. Ф. Реймерс, Ф. Р. Штильмарк. – М. : Мысль, 1978. – 296 с.
11. Русинов Ю. И. Проблемы устойчивого развития: иллюзии, реальность, прогноз / Ю. И. Русинов. – Томск : Томский гос. ун-т, 2002. – 340 с.
12. Самосудов М. В. Основы корпоративной динамики / М. В. Самосудов. – Химки : Ин-т междунар. экон. отношений, 2007. – 248 с.
13. Третьяк В. П. Кластеры предприятий / В. П. Третьяк. – Иркутск : Изд-во Байкальского гос. ун-та экономики и права, 2006. – 219 с.
14. Higuchi T. Life cycle management in supply chains emerging technologies and techniques / T. Higuchi, M. Troutt. – N. Y. : IGI Global, 2008. – 363 p.
15. Karlsson C. Handbooks of research on clusters / C. Karlsson. – Northampton : Edward Elgar Publishing, Inc., 2008. – 486 p.
16. Kasimoğlu M. Strategies for Tourism Industry: Micro and Macro Perspectives / M. Kasimoğlu, H. Aydin. – Rijeka : InTech, 2012. – 402 с.
17. Pulier E. Understanding Enterprise SOA / E. Pulier, H. Taylor. – Greenwich : Manning Publications Co., 2006. – 282 p.
18. Rosen M. Applied SOA. Service-Oriented Architecture and Design Strategies / M. Rosen, B. Lublinsky, K. T. Smith, M. J. Balcer. – Greenwich : Wiley Publishing, Inc., 2008. – 600 p.
19. The European Cluster Memorandum : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.innoclusters.ru/uploaded/docs/european_cluster_memorandum.pdf